

HARAKATLAR STRATEGIYASI
2017-2021

II ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

Ўзбекистон Республикаси ҳаракатлар
стратегияси: макроиқтисодий
барқарорлик, инвестицион фаоллик ва
инновацион ривожланиш истиқболлари

Илмий маъруза ва мақолалар
тўплами

III ШУЎБА

2019 йил 27-28 май

ko'payib bormoqda, xususan yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq 2019-yilda o'tgan yilga nisbatan 2,6 punktga ko'payib 12,6 foizni, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq esa 0,1 foiz o'rniga 0,3 foizni tashkil etmoqda.

2018-2020 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasi soliq tizimini isloh qilish Konsepsiyasida soliq tizimini isloh qilishning bir qator ustuvor yo'nalishlari belgilangan, jumladan soliq qonunchiligini imkon qadar soddalashtirish, soliq to'lovchilar manfaatini himoya qilish, tadbirkorlarga soliq bosimini kamaytirish, katta va kichik korxonalari orasida soliq miqdoridagi tafovutlarni bartaraf etish, teng raqobat muhiti yaratish maqsadida, shaxsiy soliq va bojxona imtiyozlari berishni ta'qiqlash, soliqlar umumiy sonini kamaytirish, bir xil bazadan olinadigan soliqlarni umumlashtirish, soliq hisobotlarini soddalashtirish.

Islohotning natijasida esa quyidagilarga erishish ko'zda tutilgan:

✓ Oddiy, tushunarli va barqaror soliq tizimining vujudga kelishi biznes katta qismining legallashtirishiga, milliy va xorijiy investitsiyalarning oshishiga olib kelishi kerak;

✓ Bu esa, o'z navbatida, nafaqat budjet daromadlarini tiklashga, balki ularni oshirishga ham imkon beradi;

✓ Davlat insofsiz soliq to'lovchilarga nisbatan bosimni kuchaytiradi;

✓ Hozircha budjet daromadlari tiklanmaydi, uning kamomadi noinflyatsiyaviy usullar bilan qoplanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. "O'zbekistonning 2016 yil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlari", Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 17.01.2017-yil. www.uza.uz

2. Hajdúchová I., Sedláčiková M., Vízslai I.: "Value-added Tax Impact on the State Budget Expenditures and Incomes"// "Procedia Economics and Finance". Volume 34, 2015, Pages 676-681

3. www.mf.uz –O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari asosida tayyorlandi

4. <http://uza.uz/oz/society/soli-kontsepsiyasi-yangiliklar-imtiyozlar-02-07-2018> axborot agentligi

Қишлоқ жойларида норасмий иш билан бандликни тартибга солиш

Абдураманов Хамид Худайбергенович¹

¹ТДИУ профессори, и.ф.н., e-mail: x.abduramanov@tsue.uz

Қишлоқ жойларида меҳнат ресурсларининг салмоқли қисмини ташкил этган норасмий секторда иш билан банд меҳнатга лаёқатли аҳолидан самарали ва уларнинг интеллектуал салоҳиятидан тўлалигича фойдаланиш энг долзарб масалалардан бирига айланган. Бозор ислохотлари натижасида норасмий секторда иш билан бандлик имкониятлари кенгайди, унинг турли-туман шакллари ривожланиб, ўз-ўзини иш билан банд қилиш, тадбиркорлик каби муқобил имкониятлар пайдо бўлди.

Янги ташкил этилган барқарор иш ўринлари сонининг меҳнат бозори талабларига мос келмаслиги меҳнат бозорида мувозанатлиликнинг бузилиши, республикамизнинг айрим минтақаларида ишсизлик даражасининг ошиб кетиши, ноқонуний меҳнат миграцияси ва норасмий бандликнинг ўсишига олиб келмоқда [1].

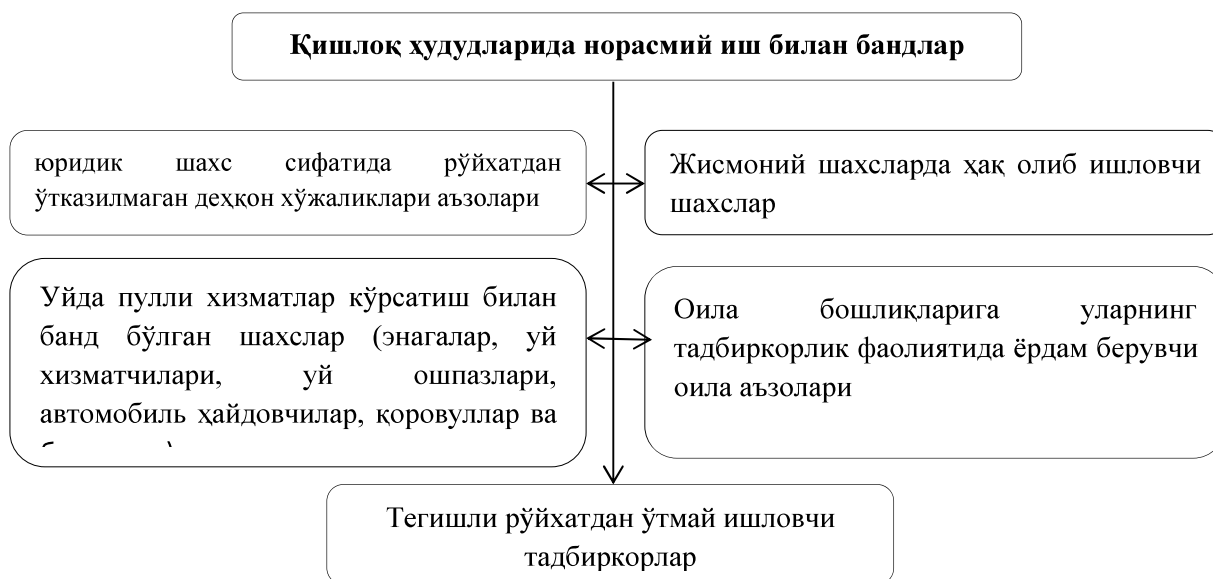
Норасмий секторда иш билан бандлик муаммоси ижтимоий-иқтисодий вазиятни баҳолашдаги қийинчиликлар билан узвий боғланганлиги учун ҳам унинг ривожланиш тенденциясини, амал қилиш кўламини ўрганиш зарурати мавжуд.

Норасмий иш билан бандликнинг алоҳида турлари ислохотлар давригача ҳам мавжуд бўлган (чеварлар, репититорлар ва бошқалар). Бироқ бозор муносабатлари шароитида норасмий иш билан бандликнинг тавсифи, амал қилиш кўлами, таркиби ва унинг иқтисодиётдаги ўрни бутунлай ўзгарди. **Норасмий сектор меҳнат бозорининг мустақил сегментига айланди** ва у аҳолининг иш билан бандлигига ҳамда ижтимоий-иқтисодий вазиятга бевосита таъсир кўрсатмоқда [2, 47].

Аҳолининг иш билан бандлигини таъминлашда норасмий секторнинг роли муҳим аҳамият касб этиши давом этмоқда. Бу ҳол кўпроқ қишлоқ ҳудудларида кўпроқ намоён бўлмоқда. Бунга сабаб қишлоқ жойларда юзага келадиган муҳит ва ҳар қандай шароит, шунингдек, ноқулай об-ҳаво ва иқлим шароити, айнан яйлов ва тоғли ҳудудларда норасмий секторнинг ролини оширишга имкон беради.

Норасмий иш билан бандлик деб, фуқароларнинг ҳеч қандай расмий рўйхат, рухсатнома ва ҳуқуқий асосга эга бўлмаган меҳнат фаолияти билан шуғулланишга айтилади. Шунингдек, ушбу бандлик ҳуқуқий-иқтисодий кафолатланмаган ва ижтимоий ҳимояланмаган ҳисобланади.

Қишлоқ ҳудудларида норасмий секторда иш билан банд бўлганлар жумласига ижтимоий суғурта ва солиқ органларида ҳисобга турмаган шахслар киради (1-расм).

1-Расм. Қишлоқ ҳудудларида норасмий секторда иш билан банд бўлганлар таркиби

Манба: расм муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

Норасмий иш билан бандлик қуйидаги **умумий хусусиятларга** эга:

- капитал йиғишга эмас, кун кечиришга қаратилганлиги;
- ўртача фойдани юксалтиришга эмас, балки иш билан бандлик билан таъминлашга қаратилганлиги;
- пул топишнинг эгилувчан ва кўп усуллариининг мавжудлиги (одатда, тез ўзгарувчан);
- давлат секторидаги доимий иш ўринларидан фарқли ўлароқ, “ҳимоя қилинмаган” меҳнатнинг йиғиндисидан эканлиги;
- оилавий бирликларнинг фаолият кўрсатиши, бунинг асосида ёлланма меҳнат эмас, оилавий меҳнатнинг ётиши;
- расмий шартнома муносабатларига кўра, кўпроқ ишонч ва қариндошчиликка асосланган ўзаро ҳимоя қилиш ва қарз бериш;
- рўйхатга олинмаган тадбиркорлик билан шуғулланиш ва ҳ.к.

Норасмий иш билан бандликнинг ушбу хусусиятлари рўйхатини янада кенгайтириш мумкин. Олиб борилган тадқиқотлар асосида норасмий иш билан бандликка иқтисодий фаолиятнинг **қуйидаги кўринишларини ҳам киритишни** мақсадга мувофиқ деб топдик:

- доимий ишчилар (ўзини-ўзи иш билан таъминловчиларнинг кўпчилиги), корпорацияларнинг солиқ тўлашдан бўйин товлаши, шунингдек, доимий декларация қилинадиган трансакциялар доирасида;
- уй хўжалиги аҳволини, шунингдек, дўстлар ва қариндошлар аҳволини яхшилашга қаратилган, доимий уй ишлари ва ўзини-ўзи иш билан таъминлаш бўйича турли фаолиятларни ҳисобга олган ҳолда ўзаро фойдали алоқа асосида ҳақ тўланмайдиган иқтисодий фаолият;

– шартнома мажбуриятларини бошқариб турувчи қонуний мажбуриятлардан ташқари доимий асосда амалга ошувчи, фойда келтирувчи асосий профессионал ҳамда иккиламчи иш билан бандлик;

– тасодифий асосда вақти-вақти билан (тасодифий ва даврий ишлаш) амалга ошириладиган, фойда келтирадиган профессионал фаолият.

Қишлоқ ҳудудларида норасмий иш билан бандликнинг амал қилиш механизми, аввало, турли сабабларга кўра расмий иқтисодиёт таъминлай олмаётган қўшимча иш билан бандликнинг асосий манбаси ҳисобланади. Бундан ташқари норасмий иш билан бандликни камайтириш бўйича давлат томонидан кўриладиган чораларга қарамай, унинг янги асосий йўналишлари пайдо бўлмоқда.

Қишлоқ жойларида норасмий секторда фаолият юритиш, асосан, тирикчилик (яшаш учун кураш) билангина эмас, балки бюрократик ҳолатлар ва солиқ тўлашдан қочиш билан изоҳланади. Бу ҳолат ривожланган мамлакатлардаги **“хуфиёна иқтисодиёт”га яқин туради**. Бироқ, биринчи навбатда, норасмий секторнинг ривожланиши аҳолининг вужудга келган ижтимоий-иқтисодий вазиятга муносабати бўлиб, расмий ва норасмий иш билан бандлик ўртасидаги фарқ меҳнат бозоридаги вазиятнинг кескинлашуви, аҳоли турмуш даражасининг пастлиги, ишсизликнинг ўсиши натижасида расмий секторда банд бўлганлар норасмий секторга ўтади. Шунингдек, расмий секторда иш билан бандлик норасмий кўринишларни ҳам ўз ичига ола бошлайди.

2018 йилнинг 30 апрелида **Халқаро меҳнат ташкилоти** томонидан эълон қилинган ҳисоботга мувофиқ, айрим давлатларда қишлоқ ҳудудларидаги норасмий иш билан бандлик 90 фоизгача бориб етади. Ўзбекистонда меҳнат бозорини ўрганиш бўйича 2018 йилнинг август-сентябрь ойларида ўтказилган ишлар шуни кўрсатдики, **Ўзбекистонда норасмий иш билан бандлик секторининг улуши 56 фоизни ташкил этади [3]**. Қишлоқ жойларидаги норасмий ёки “соядаги” бандликнинг асосий соҳалари хусусий киракашлик, кунлик тўланадиган ишлар ва хусусий ёлланадиган таъмирлаш-қурилиш ишлари ҳисобланади.

Қишлоқ ҳудудларида норасмий секторнинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатлари мавжуд.

Норасмий секторнинг **ижобий жиҳатлари** қуйидагилардан иборат:

– иш билан бандлик ва аҳоли даромадлари муаммоларини ечишда ёрдам беради;

– товар ва хизмат кўрсатиш бозорини кенгайтиради;

– ишсизликнинг ўсиши ва аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетиши олдини олади;

– кўпчиликка қулай иш режимини танлаш имконини беради.

Қишлоқ ҳудудларида норасмий секторнинг **салбий жиҳатлари** қуйидагилардан иборат:

- ижтимоий кафолатларга эга бўлмайди ва меҳнат шароитлари устидан назорат ўрнатилмайди;
- криминал муҳитнинг ривожланиши учун қўшимча шароитлар яратади;
- ходимларнинг қисман малака ва профессионал тажрибаларининг йўқотишларига олиб келади;
- иш билан бандликнинг мунтазам бўлмаган тавсифи доимий ишдан узоқлаштиради.

Юқоридаги ҳолатлар пировард натижада норасмий секторда иш билан банд бўлганларнинг асосий қисмини, асосан, ёшларни малака ва тажрибасидан ажралишига олиб боради.

Шунингдек, норасмий сектор:

- таклиф этилаётган товар ва хизматларнинг сифати устидан назоратни қийинлаштиради. Бу ҳол истеъмолчилар учун салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин;
- давлат эса солиққа тортиладиган даромадларнинг яширилиши натижасида бюджетга тушиши мумкин бўлган маблағларнинг маълум қисмини ололмайди.

Норасмий иш билан бандлик мавжуд бўлган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бундай иш билан бандлик расмий секторда иш ўринлари яратилиши билан ўз-ўзидан йўқотилмайди. Шунингдек, норасмий секторга нисбатан тақиқловчи чоралар қўллаш ҳам ўзини оқламайди. **Норасмий иш билан бандликка нисбатан давлатнинг қаттиқ сиёсати натижасида норасмий секторнинг қисқариши ишсизликнинг бирданига ўсиб кетишига олиб келади.** Чунки норасмий иш билан банд бўлганларнинг аксарият қисми расмий секторда ишга жойлаша олмайдилар. Шунингдек, давлат томонидан бундай сиёсатнинг юритилиши норасмий секторда иккиламчи иш билан банд бўлганларнинг турмуш даражасини бирданига пасайтириб юборади. Бундан ташқари норасмий секторни тақиқлаш уни криминал шаклга ўтишига олиб келади. Норасмий секторни тақиқлаш чоралари фақатгина норасмий иш билан бандликнинг салбий томонларига нисбатан асосли ҳисобланади. Норасмий секторнинг ривожланиши кўпроқ ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятга боғлиқ бўлади. Ишсизликнинг ўсиши, иш ҳақининг ва аҳоли турмуш даражасининг пастлиги, расмий секторда ишчи кучига етарли талабнинг йўқлиги, расмий иш билан бандликнинг беқарорлиги (корхоналарнинг банкротга учраши, корхоналардан ишловчиларнинг бўшаб чиқишини доимий кутилиши) норасмий секторнинг ўсишига олиб келади.

Қишлоқ ҳудудларида норасмий иш билан бандлик яширин иқтисодиётнинг авж олишига сабаб бўлади. Чунки:

- норасмий иш билан бандлик ҳеч қандай ҳукукий ва иқтисодий асосга эга эмас;
- мазкур секторда иш билан бандлар ўз меҳнат фаолиятлари орқали эртанги кунда ҳам даромад олишлари кафолатланмаган;
- норасмий иш билан бандлар меҳнати ижтимоий ҳимояланмаган ва муҳофазаланмаган;

- меъёрий-ҳукукий ҳужжатларнинг қабул қилиниши, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва инфратузилмаларнинг ўзгариши натижасида ушбу секторда бандлар ўз иш жойларини йўқотиб қўйишлари мумкин;

- ушбу иш билан бандлик мавсумий ва вақтинчалик характерга эга бўлиб, об-ҳаво ва иқлимнинг ўзгариши ҳамда мавсумнинг алмашинуви оқибатида фуқаролар ишсиз аҳоли тоифасига осон айланиб қолишади;

- иш билан бандликнинг мазкур кўринишидан республика ва маҳаллий бюджетга ҳеч қандай солиқ ва мажбурий тўловлар амалга оширилмайди;

- бюджетдан пенсия ва ижтимоий нафақалар тўлаш бўйича ўзига хос муаммоларни келтириб чиқаради, яъни пенсия жамғармасининг даромадларига нисбатан унинг ҳаражатлари юки ошиб кетади;

- шунингдек, мамлакат иқтисодиёти учун энг муаммоли ҳисобланган ишсизликнинг яширин ва мавсумий турлари айнан норасмий иш билан бандлик сабабли вужудга келади [4].

Танланган туманларда амалга оширилган мониторинг натижалари баъзи расмий тармоқларда ҳам норасмий иш билан бандлик мавжуд бўлиши мумкинлигини кўрсатди. Яъни бу вазият тармоқларда мавсумий, вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажаришда қўшимча ишчи кучига эҳтиёж сезилганда рўй беради. Бу ҳолат қишлоқ хўжалиги, енгил саноат, қайта ишлаш саноати ва қурилиш тармоқларида кузатилади.

Ўз иш жойларини йўқотган ва ишсизга айланиб қолган фуқаролар меҳнат бозорида ишчи кучи сифатида намоён бўлиши ва ўз меҳнатларини таклиф қилиши қишлоқ жойларида ишчи кучи таклифнинг унга бўлган талабдан ошиб кетишига олиб келди. Бунинг натижасида эса мазкур бозор мураккаб кўриниш олиб, таклифнинг қондирилмаслиги вужудга келди. Бу ҳолатлар “норасмий меҳнат бозори” ва “норасмий секторда иш билан бандлик” тушунчаларининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Чунки ишдан бўшатиш (айниқса, қишлоқ хўжалигидан) ва иш жойини йўқотиб қўйганларнинг аксарият қисми малакасиз ходимлар бўлиб, улар бозор иқтисодиёти шароитида иш берувчилар талабига жавоб бера олмасди. Ишлашни хоҳловчи малакасиз ходимлар вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажариш мақсадида норасмий меҳнат бозори (мардикор бозори)ни ташкил қилишди ва мазкур бозор орқалигина ўзларини иш билан таъминлаб, меҳнат даромадларига эга бўлишди. Шу билан бирга, озгина бўлса-да сармояга эга бўлган аҳоли норасмий тарзда тадбиркорлик фаолияти (бозор атрофи ҳудудларида майда олиб-сотарлик, хизмат кўрсатиш, уй цехлари) ёки шахсий ёрдамчи хўжалиги билан шуғулланиш орқали даромад топа бошлади. Бундан ташқари юқори миқдордаги иш ҳақига эга бўлиш мақсадида айрим фуқаролар хорижий мамлакатларга йўл олишди. Ушбу ҳолатлар норасмий секторда иш билан бандликни вужудга келтирди. **Норасмий иш билан бандлик эса пул маблағларининг банкдан ташқари айланмаси ҳамда яширин иқтисодиётнинг авж олишига таъсир қилувчи асосий омилдир.**

Қишлоқ ҳудудларида иқтисодиётнинг норасмий секторида банд бўлган аҳоли улушида номуайян, вақтинчалик ва бир марталик ишларни

бажараётган фуқаролар хиссаси юқори бўлиб, улар, асосан ўзгаларнинг хўжаликларига ёрдамлашиш, уй юмушларини бажариш, ҳосилни йиғиб-териш ва саралаш, уй-жой қуриш ва таъмирлаш, мақсулотларни етказиб бериш, юкларни ташиш ва тушириш, ҳовли ва ҳудуд майдонларини тозалаш каби ишларни амалга оширадilar.

Таҳлил қилинаётган йиллар давомида уларнинг сони 5,8 фоизга кўпайган. Чунки қишлоқ ҳудудларида доимий (турғун) иш ўринларининг етишмаслиги ва қишлоқ ишчи кучи таклифни қондириш суръатининг пастлиги аҳолининг вақтинчалик ишларни бажаришга ундовчи асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Вақтинчалик ишларни бажараётган аҳолининг салкам ярими (47,6%) аёллардир. Ишсизлик ва меҳнат даромадларига эга бўлмаслик каби муаммоларни бошдан кечираётган аёллар бу каби ишларни бажаришга мажбур бўлмоқдалар. Улар ўз яшаш жойларини (оиласини) ташлаб, туман маркази ёки шаҳарлардаги мардикор бозорларида ишчи кучи сифатида иштирок этмоқдалар. Сўнгги йилларда вақтинчалик ва бир марталик ишларда аёллар иштирокининг ортиши “аёллар мардикор бозори” деган тушунчанинг истеъмолда пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Қишлоқ аҳолисининг вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажаришининг **асосий сабабларини** қуйидагича изоҳлаш мумкин:

– баъзи ходимларнинг асосий расмий иш жойларидан олаётган меҳнат даромадлари уларни қониктирмайпти ва қўшимча иш излашга, ҳаттоки, мардикор бозорларига чиқишга мажбур бўлишмоқда;

– қўшимча меҳнат даромадига эга бўлиш учун айрим ходимлар ўзларининг расмий иш жойларида тўлиқсиз иш кунида фаолият юритмоқда ҳамда бўш вақтларида вақтинчалик ва бир марталик ишларни бажармоқда;

– айрим корхоналарда ходимлар расмий иш ўринларига эга бўлсаларда, амалда ҳеч қандай иш бажармайдилар ва иш ҳақи олмайдилик. Бунинг натижасида яширин ишсизлик вужудга келмоқда. Ишсизликнинг мазкур туридан қутулиш мақсадида эса ходимлар вақтинчалик ишларни бажариш учун мардикор бозорига чиқмоқдалар.

Республикада ишсизликнинг вужудга келиши, унинг юқори даражада сакланиб туриши ва аҳолининг иш билан бандлигида иқтисодиётининг норасмий сектори улушининг ортиб боришига сабаб бўлган асосий муаммолардан яна бири сифатида ишчи кучига талаб ва таклифнинг сифат ва миқдор жиҳатдан номуносиблигини келтириш мумкин. Чунки бугунги кунда ишсиз аҳолининг катта қисмини малакасиз ходимлар ва меҳнат бозорига биринчи марта чиқаётган ёшлар ташкил этмоқда. Иқтисодиёт тармоқларида ишчи кучига бўлган талабни малакали ва иш тажрибасига эга бўлган кадрларга эҳтиёж ташкил этмоқда.

Фикримизча, **яширин иқтисодиётда иш билан банд бўлган ходимларни расмий иш билан бандликка ўтказиш тадбирларини ишлаб чиқиш зарур.** Бунинг учун норасмий қонунан тақиқланмаган маҳсулот ишлаб